

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Emşile Şerhleri Örneğinde Sarf Kitaplarında Konu Sıralamasını Belirleyen Prensipler

Principles Determining the Sequence of Topics in Arabic Morphology/Sarf Literature -Kitāb al-Amthila's Commentaries as Examples-

Ali Benli

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Marmara University, Faculty of Theology Department of Arabic Language and Rethoric
İstanbul/Türkiye

ali.benli@marmara.edu.tr

orcid.org/0000-0003-3257-8969

Geliş Tarihi: 03.10.2024

Kabul Tarihi: 05.12.2024

Yayın Tarihi: 30.12.2024

Date of Submission: 03.10.2024

Date of Acceptance: 05.12.2024

Date of Publication: 30.12.2024

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (yayın ve danışma kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized internal (editorial and advisory board members) and at least double anonymized external double-blind peer review

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atf/Cite As: Benli, Ali. "Emşile Şerhleri Örneğinde Sarf Kitaplarında Konu Sıralamasını Belirleyen Prensipler". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 67 (2024): 79-101

DOI: doi.org/10.15370/maruifd.1560874

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Emşile Şerhleri Örneğinde Sarf Kitaplarında Konu Sıralamasını Belirleyen Prensipler

Principles Determining the Sequence of Topics in Arabic Morphology/Sarf Literature -Kitāb al-Amthila's Commentaries as Examples-

Öz: İslamî ilimlerin farklı sahalarında klasik dönemde telif edilen şerh ve haşiyelerin ele aldıkları konulardan biri de açıkladıkları eserlerin iç düzeni, yani konuların yazılış sıralamadır. Konuların takdim ve tehirine dair açıklamalar ve gerekçelendirmeler, özellikle ders kitabı olarak kullanılan kısa metinlerde konu sıralanışının gelişigüzel olmadığını ve birtakım prensipler çerçevesinde belirlendiğini göstermektedir. Bu makalede Osmanlı medreselerinde sarf ilmine başlangıç aşamasında okutulan *Emşile*'nin şerhlerinde eserin iç sıralaması hakkındaki yapılan açıklama ve gerekçelendirmeler incelenmiştir. Bunların büyük kısmı tikel konulara dair yorumlardır ve bunlarda konuların sıralanmasına dair genel kurallara dolaylı olarak temas edilmiştir. Bu makalede bahsi geçen açıklamalardan hareketle, klasik bir sarf metninin kompozisyonunda sıralamayı belirleyen genel prensipler ortaya konulmaya çalışılmış ve bu çerçevede aslında kelam-felsefe geleneğindeki tartışmalara dayandığı tespit edilen bu prensiplerin klasik dönem telif anlayışına yansımaları değerlendirilmiştir. Belirlenen genel prensiplerin bazıları *Emşile*'de verilen dil yapılarının anlamlarının varlık ve zaman gibi ontolojik gerçekliklerle ilişkisine dairdir. Ancak bunlar arasında sebep-sonuç ilişkisi, etkilene bağlantısı, türeme alakası, yalın veya bileşik olma durumu, kullanım sıklığı, cümlede temel veya yardımcı öge olarak bulunma vb. mantık ve dil ile ilgili yorum ve açıklamalar görmek de mümkündür. Bunların yanında ilâhî emre uygunluk gibi dinî referanslar da sıralamayı belirleyen kurallar arasında sayılmıştır. Farklı şerh yazarlarının bir konunun öncelenmesi veya geriye alınması hakkında birbirinden ayrı gerekçeler öne sürdüklerine rastlanabilmektedir. Bu da aslında bu tür görüşlerin genelde zorunlu değil, yoruma dayalı öznel akıl yürütmeler olduğunu ve şarihlerin şerh ettikleri metni kompozisyonu yönünden de savunmaya çalıştıklarını göstermektedir. Yine de özellikle başlangıç seviyesinde okutulan bir sarf kitabında konu sıralamasına dair yapılan tartışmaları okumak ve bunların düşünsel arkaplanını görebilmek hem Arapça öğretiminde konu sıralaması ve ders planlaması hem de klasik kitapların yazımı ve iç düzeni hakkındaki bilgimize farklı boyutlar katabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Arapça Öğretimi, Klasik Sarf Kitapları, Metin Kompozisyonu, Emşile.

Abstract: In the classical period of Islamic scholarship, one of the key issues addressed in the commentaries (*sharh*) and glosses (*hashiyah*) across various disciplines was the internal structure of the texts being explained, specifically the sequencing of topics. The explanations and justifications concerning the arrangement of topics, particularly in concise works (*mukhtasars*) used as textbooks, demonstrate that the order of subjects was not random, but rather determined according to specific principles. This paper investigates the explanations and justifications regarding the internal structure of *al-Amthila*, a foundational text taught at the introductory level of Arabic morphology (*sarf*) in Ottoman madrasas, as presented

in its commentaries. A significant portion of these discussions involves interpretations of particular issues, which indirectly touch upon general principles of topic arrangement. Based on these explanations, this paper identifies the overarching principles governing the composition of a classical *sarf* text and analyzes how these principles, which can be traced back to discussions in the *kalam* and philosophical traditions, are reflected in the classical approach to authorship and text organization.

In this context, it has been observed that the discussions on the *priority/subsequence* nature of existence, a topic explored in Islamic philosophy and theology, serve as a foundational reference for the commentators when establishing a theoretical framework for the concept of *taqdīm-taḥīr* (preference and postponement). These discussions draw upon five key elements: essence, causality, time, primacy, and order. Based on the commentaries that occasionally refer to these elements, the following principles regarding the internal ordering of topics within the text have been identified.

Fourteen core principles were identified in the *al-Amthila* commentaries. These principles address various linguistic and extra-linguistic factors, including existence versus non-existence, chronological order, derivational structures, the relationship between primary and secondary elements, the number of letters, semantic breadth, active versus passive structures, ease of articulation, cause-effect relationships, grammatical value, thematic scope, divine speech order, and script positioning. For example, structures indicating existence are presented before those indicating non-existence, while structures denoting earlier times are prioritized over those denoting later periods. Similarly, a root structure is discussed before the structures derived from it. These principles are crucial for language teaching and organizing textual content. The study also highlights the relationship between linguistic structures and external elements, with less complex structures (those with fewer letters) preceding more complex ones. Structures with narrower meanings are placed before those with broader meanings, and active structures (*āmil*) precede passive ones (*ma'mûl*). Such principles bridge the internal logic of linguistic rules with knowledge of the external world, facilitating a clearer understanding of the texts.

The study further provides examples of how different commentators apply and interpret these principles. In some cases, a single text is justified by multiple principles, demonstrating that commentators can develop distinct perspectives on the same text. Linguistic principles such as derivation, frequency of use, and ease of pronunciation offer significant insights for language teaching, while extra-linguistic factors like existence, time, and scope provide additional reasoning for topic sequencing and prioritization. It can be observed that different commentators often present distinct reasons for advancing or postponing a particular topic. This indicates that such views are generally subjective interpretations rather than obligatory conclusions and that commentators are also attempting to defend the composition of the text they are annotating.

In conclusion, this study explores the principles used in preparing language teaching materials by examining the *al-Amthilah* commentaries from the Ottoman period. These principles, drawn from the arrangement of linguistic topics and structures, offer valuable insights into the design of modern language teaching materials. By considering these principles during the content organization and prioritization process, language instruction can be enhanced, providing more effective and systematic teaching methods. Also reading the discussions on topic order, especially in an introductory *sarf* (morphology) book, and understanding the intellectual background behind them can provide us with new perspectives on both the sequencing of topics and lesson planning in Arabic teaching, as well as the writing and internal structure of classical works.

Keywords: The Arabic Language, Teaching Arabic, Classical Şarf Books, Text Composition, *al-Amthilah*

Giriş

Metin yazımında düşüncelerin, konuların ve bölümlerin sıralanışı; yazarın eser verdiği alanla ilgili tasavvurunu yansıtan, rastlantıya bırakılmayacak önemli bir konudur. Özellikle de öğretim aracı olarak kullanılan metinlerde yazar, okuyucuya aktarmaya çalıştığı bilgileri uyumlu, basitten karmaşığa doğru ilerleyen sistemli bir sırayla vermeye çalışmalıdır. Arapçada metin yazımı anlamında kullanılan *te'lif* kelimesinin kökü olan *ülfet* mastarının *uyum* anlamına gelmesi de bu çağrışıma yapar.¹ Bir anlamda metin yazmak yani *te'lif* etmek, sözcükleri, cümleleri ve konuları birbiriyle uyumlu halde bir araya getirmek ve uygun bir sıralamayla okuyucuya sunmaktır. Dolayısıyla bir metnin niteliğini belirleyen en önemli özelliklerden biri, yazarın dil ve üslubu yanında ele alınan konuların kompozisyonudur. Kâtib Çelebi'ye göre de kitap yazımının sebeplerinden biri, karmaşık haldeki malzemeyi düzenli ve sıralı hale getirmektir. Kitap telifinde gözetilmesi gereken düzen ve tertip sağlamlığı “hüsn-i nazm ve te'lif” olarak isimlendirilir.² İslamî ilimlerin klasik döneminde telif edilen kitaplarda konu tertibi meselesi yazarların zihnini meşgul etmiş, bir metinde konuların nasıl sıralanacağına dair bazı prensipler belirlenmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi özellikle giriş seviyesindeki öğrenciler için telif edilmiş muhtasar kitaplarda buna daha çok dikkat edilmiş; bu tür metinlerin kısa, tutarlı olmasına ve sağlam örgüyle yazılmasına gayret edilmiştir.³ Yazılı metinlerin konularının pratik amaçlarla farklı bir şekilde sıralanarak yeniden telif edilmesi anlamına gelen bir (*tertîb*) literatürünün de bulunması metin iç düzeninin onun yazarını aşip sonradan gelen yazarları da ilgilendiren bir konu olduğunu göstermektedir.⁴

Muhtasar kitaplar üzerine yazılan şerh ve haşiye türü eserlerde, kitabın yazıldığı ilim dalına dair problemler ele alındığı gibi, kitabın iç düzeni, konularının sıralanışı ve birbirleriyle ilişkileri gibi meselelere de temas edilmiştir. Bu tür açıklamalara fıkıh, hadis, sarf, nahiv, mantık vb. farklı ilim dallarına dair yazılmış şerhlerde rastlamak mümkündür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bugüne kadar şerhlerde dağınık halde bulunan konu sıralamasına dair bu açıklamaların derlenmesi hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır.⁵ Ancak bu çalışmalar genelde söz konusu malzemenin çalışılan ilmin konularına göre toplanarak kısaca

1 Mütercim Âsım, *te'lif* kelimesinin karşılığını “ülfet ve imtizâc ettirmek” olarak verir. Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhtâ Tercümesi*, 4:3630. Şemseddin Sâmî ise kelimenin “uzlaştırma, barıştırma” anlamını verdikten sonra “cem, tertîb ve tedvîn etmek” şeklinde kazandığı anlamına temas eder. Ardından konumuz açısından dikkat çekici olan şu açıklamayı yapar: “Te'lif ile tahrîr arasında fark şudur ki: Te'lif karihadan yazılmayup cem ve telfik ve tertîb olunan ve tahrîr ise karihadan yazılan kitâb hakkında müsta'meldir.” Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, 374.

2 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 35.

3 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 35.

4 Bu tür eserlerin pek çok örneği bulunmaktadır. Mesela Ukberî (ö. 616/1219), İbnü's-Sikkî'tin (ö. 244/858) *İslâhu'l-mantık* adlı sözlüğünü alfabetik olarak yeniden tertip ederek *el-Meşûfu'l-mu'lem fi tertibi'l-İslâh 'ale'l-mu'cem* adlı bir eser yazmıştır; Mizzi (ö. 742/1341), Abdülganî el-Makdisî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl* isimli kitabını alfabetik olarak düzenleyerek *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl* adlı bir kitap kaleme almıştır. Bu konuda başka örnekler için bkz. Kemâl Arafât Nebhân, *'Abkariyyetu't-te'lifî'l-'Arabî*, 244-251.

5 Bu çalışmalara örnek olarak şunlar zikredilebilir: Said Nuri Akgündüz, *Fıkıh Kitaplarının Tertibi Hanefî Fıkıh Şerhlerinde Ana Başlıklar Arası Münasebet*; Abdülvehhâb İbrahim, *Tertîbu'l-mevzû'âti'l-fıkhiyye ve munâsebâtuhu fi'l-mezâhibi'l-erba'a*.

değerlendirilmesinden ibarettir ve bunlarda metin yazımında konuların sıralamasını belirleyen genel prensipler üzerinde yeterince durulmamıştır.

Bu çalışmada Osmanlı medreselerinde sarf ilmine giriş kitabı olarak okutulan *Emşile*'nin şerhleri arasından seçilen beş eserdeki⁶ açıklamalardan hareketle konuların sıralanışını belirleyen genel prensiplere ulaşılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda incelenen literatürde şarihlerin takdim-tehir konusuna teorik bir zemin oluşturmak için referans verdikleri İslam felsefesi ve kelimeler geleneğinde tartışılan bir mesele olan, varlığın *öncelik/sonralık* niteliğine dair tartışmalara değinilecektir. Aslında *Emşile* şerhleri örneği üzerinden ulaşılan sonuçlar sadece dil ilimleri değil, İslamî ilimler sahasında klasik dönemde telif edilen tüm metinlerin iç kompozisyonları/konu sıralamaları hakkındaki algımıza kaktı sağlama olanağına sahiptir. Şarihler tarafından şerh edilen metnin iç düzeni konusunda sunulan gerekçelerin mutlak olmadığı, değişiklik gösterebildiği unutulmamalıdır. Metin yazarlarının tercihlerini açıklama ve gerekçelendirme gayreti şarihlerin yazarın tercihlerini yapabilirlerse bir şekilde tevcih etmelerini öneren şerh yazım geleneğine dayanıyor olmalıdır.⁷

1.1. İslam Telif Geleneğinde Takdim-Tehir Meselesi

Şerh ve haşiyelerde metin yazımında konuların öne veya sonraya alınması incelenirken kelimeler ve felsefe kitaplarında geçen öncelenme (*tekaddüm*) konusuna atf yapıldığı görülür. Bu konu kelimeler ve felsefe kitaplarında alemin hudûsu ve Allah Teâlâ'nın kıdem sıfatı bağlamında ele alınmıştır.⁸ İcî'nin (ö. 756/1355) nakline göre filozoflar beş tür öncelenme (*tekaddüm*) unsuru belirlemişlerdir:

- (i) İlliyyet: Başkasının varlığına neden olan ve var olmasında etkide bulunan şey ondan önce gelir. Işığın var olması için ışık verici bir kaynağın var olması veya yüzüğün hareketi için parmakların hareketinin şart olması böyledir. Buradaki öncelik zamanla ilgili değildir, aklî bir zorunluluktur.⁹
- (ii) Zât ve tabiat: Bir şeyin başka bir şeyi zât, hakikat, mahiyet ve tabiat itibarıyla öncelemesidir. Birin ikiden önce gelmesi böyledir.¹⁰ Gelenbevî, illiyet ile karışmaması için burada önce gelenin sonra gelende müessir olmaması şeklinde bir kayıt konulması gerektiğini ifade eder.¹¹

6 *Emşile*'nin ondan fazla farklı şerhi bulunmaktadır. Burada şerhler arasında en yaygın olarak kullanılan ve en geniş kapsama sahip olan Muslihüddin Surûri (ö. 969/1562), Leâli (ö. 971/1563), Dâvûd el-Karsî (ö. 1169/1756), Muhammed b. Hacı Hamid el-Kefevî (ö. 1174/1760) ve Eskicizâde Ali Efendi'nin (ö. 1243/1828) şerhleri incelenmiştir.

7 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 37.

8 Gelenbevî bu konuda müstakil bir risale kaleme almıştır: İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî, *Risâletü't-tekkaddüm*, 30a-30b.

9 Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-kelem*, 180; Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 6:280.

10 İcî, *el-Mevâkıf*, 180.

11 Gelenbevî, *Risâletü't-tekkaddüm*, 30a.

- (iii) Zaman: Bir şeyin diğerinden önceki bir zamanda gerçekleşmiş olmasıdır. Dünün bugünden önce olması böyledir. Bu tür öncelik ve sonralıkta iki unsurun aynı anda bulunması mümkün olmaz.¹² Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra), bu konuda Hz. Musa'nın Hz. İsa'dan önce gelmesini örnek verir. Buradaki öncelik, Hz. Musa'nın zâtî ve avârızî sebebiyle değil, sadece zamandan dolaydır. Aslında burada gerçekleşen öncelik sadece zamanın bir niteliğidir.¹³
- (iv) Üstünlük: Bir şeyin diğerine göre kemal ve fazilet sahibi olması sebebiyle önce gelmesidir. Aynı özelliklere sahip iki şeyden birinin diğerinden üstün olması mümkündür. Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'e tekaddüm etmesi örneği böyledir.¹⁴ Gelenbevî, bu konuda öğretmenin öğrenciden önce gelmesini örnek verir.¹⁵ Bir şeyde diğerinde bulunmayan bir özellik bulunması sebebiyle üstün olması da mümkündür. Müminin kafire üstün olması böyledir.¹⁶ Tehânevî meclislerde bazı insanların öne alınmasının da bu sebebe bağlı olduğunu söyler.¹⁷
- (v) Rütbe: Bir şeyin diğerine göre belirli bir noktaya daha yakın olmasıdır. Sıralanma aklı veya vaz'î olabilir. Akli yani zorunlu olan (sıralanmada) unsurların yer değiştirmesi, sonra olanın öne alınması mümkün değildir. Vaz'î olanda ise yer değişimi mümkündür. Mescitte safların durumu böyledir. Rütbe açısından öncelik bir itibara göre belirlenir. Bu itibar değişince öndeki geride, gerideki önde kalabilir. Camideki saflar örneğinde ilk saf eğer mihrap başlangıç sayılırsa önde, kapı başlangıç sayılırsa sonda olur.¹⁸

Bütün tekaddüm türlerinin ortak bir özelliği vardır. Öne alınan şeyde, sonradan gelene göre fazla bir özellik bulunur. Bu özellik, zâtî öncelemede sonra gelenin önce gelene gereksinim duyması, zamana dayalı olanda üzerinden daha fazla zaman geçmesi, üstünlükte daha ileri seviyede bulunması, rütbede ise belirlenen başlangıç noktasından ona ulaşmanın daha kolay olmasıdır.¹⁹

Yukarıda kelimelerin bir meselesi olarak zikredilen önceleme kuralları temelde anlamla ilgilidir. Yemenî, belagat konularını ele alırken takdim-tehiri belirleyen prensipler olarak felsefe-kelam literatüründe verilen bilgileri zikreder ve bunların akli olduğuna vurgu yapar. Ona göre lafızda bunlara riayet edilmesi lafzın akla tâbi olması sebebiyledir.²⁰ Ancak lafızlar söz konusu olunca telaffuz yönünden öncelemelerin yapıldığı da vakidir. Mesela

12 İcî, *el-Mevâkıf*, 180.

13 Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1:495.

14 İcî, *el-Mevâkıf*, 180.

15 Gelenbevî, *Risâletü't-tekaddüm*, 30a.

16 Filibeli Ahmed Fevzî, *Hâşiye-i cedîde*, 1:260.

17 Tehânevî, *Keşşâf*, 495.

18 Tehânevî, *Keşşâf*, 495; Filibeli Ahmed Fevzî, *Hâşiye-i cedîde*, 1:260-261.

19 İcî, *el-Mevâkıf*, 181.

20 Yemenî, *Mu'teraku'l-aqrân*, 2: 57-58.

Süheylî, Arapların kabileleri sayarken üstünlük bakımından daha geride olmasına rağmen Rabî'a'yı Mudar'dan önce söylediklerini kaydeder ve bunu sadece telaffuz kolaylığına bağlar.²¹

Müfessirler öncelemeye dair bu kuralları Kur'ân-ı Kerîm'deki sıralamaları açıklarken kullanmışlardır. Zerkeşi, Kur'ân-ı Kerîm'de lafızların öne alınmasıyla ilgili yirmi beş prensip belirlemiştir. Bunlar şöyle sıralanabilir: zaman, zat, illet/sebebiyet, rütbe, gaye, tazim, şeref, galebe ve kesret, önce zikredilenlerin bir lafzın önce söylenmesini gerektirmesi, iştikak, teşvik, sonradan söylenenin tahakkuku, muhatabın ilgisi, mutlak/mukayyet, sebebin sıralı olduğuna işaret edilmesi, yakından uzağa sıralama, terakkî, tekil yapının önce gelmesi, uyarma, tiksindirme, korkutma, taaccüp, kudrete işaret, sıra gerektiren bir emir olması, dile kolay gelmesi ve fası-laların gözetilmesi.²² Suyûtî yukarıda zikredilen türlerden sadece on tanesini verir.²³ Süheylî, *Netâicü'l-fikr* adlı kitabında bu konuyla ilgili olarak kelimeler kitaplarında verilen beş temel ilkeyi zikrettikten sonra bazı ayetlerdeki sıralamaları bunlara göre şöyle açıklar: “Âd ve Semûd'u... ﴿إِذَا وَتَمُودٌ﴾²⁴ ayetinde Âd kavminin Semûd kavminden önce zikredilmesi onlardan daha önce yaşamalarındandır.²⁵ “Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever ﴿يُحِبُّ﴾²⁶ ayetinde tövbe edenlerin, temizlenenlerden önce zikredilmesi, tövbenin temizlenmeye sebep olması dolayısıyladır. “Gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde sana gelirler... ﴿يَأْتُونَكَ رَجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ﴾²⁷ ayetinde önce yayaların sonra binek kullananların zikredilmesi yürüyerek gelenlerin yakından, binek kullananların ise uzaktan gelmeleri sebebiyledir.²⁸ “Ey Meryem! Rabbine ibadet et. Secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle birlikte sen de eğil. ﴿يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾²⁹ ayetinde secdenin rükudan önce zikredilmesi secdenin daha üstün olması sebebiyledir.³⁰

Fürû fıkıh kitaplarının şerh ve haşiyelerinde de konuların tertibi ve birbirleriyle ilişkileri (*vech-i münâsebet*) meselesine temas edildiği görülür.³¹ Meydânî'nin *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*'ının başındaki şu ifadeleri bunun güzel bir örneğidir:

İbadet konuları daha önemli olmasına binaen diğer konuların önüne alınmıştır. Çünkü cinler ve insanlar ibadet etmek için yaratılmışlardır. İbadetler arasında namaz konusu önce işlenmiştir. Çünkü namaz dinin direğidir. Taharet konusu namaz konusundan önce alınmıştır. Çünkü taharet namazın anahtarıdır. Abdest taharet babı içinde en başa alınmıştır. Çünkü en çok tekrar eden temizlik odur.³²

21 Süheylî, *Netâ'icü'l-fikr fi'n-nahv*, 209.

22 Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 3: 309-345.

23 Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1:174-180.

24 Ankebût 29/38

25 Süheylî, *Netâ'icü'l-fikr*, 209.

26 Bakara 2/222

27 Hac 22/27

28 Süheylî, *Netâ'icü'l-fikr*, 210-211.

29 Âl-i İmrân 3/43

30 Süheylî, *Netâ'icü'l-fikr*, 211-212.

31 Said Nuri Akgündüz, *Fıkıh Kitaplarının Tertibi*, 117.

32 Abdülganî el-Meydânî, *el-Lübâb fi Şerhi'l-kitâb*, 2:8.

Fıkıh kitaplarında bu konuyla ilgili başka pek çok örnek bulmak mümkündür. *el-Lübâb*'da sadece taharet bahsinde şu örneklerle karşılaşılabılır: Meydânî, teyemmüm konusunun başında müellifin asıl tahareti yani suyla temizlenmeyi açıkladıktan sonra onun halefiyle konuyu devam ettirdiğini, halefin daima aslı takip ettiğini söylemiştir.³³ Mest üzerine mesh etme konusunun teyemmümden sonra gelmesini her iki uygulamada yıkama değil meshetme alakasının bulunmasına bağlamıştır.³⁴ Hayız konusunun abdestten sonra zikredilmesi daha az vuku bulması sebebiyledir.³⁵ Hükmî necasetle ilgili konuların hakiki necasetle ilgili konulardan önce zikredilmesi hükmî necasetin daha güçlü olması ve namaza mani olması sebebiyledir.³⁶ Bu ve benzeri açıklama ve gerekçelendirmeler ilk dönem eserlerinden başlamak üzere fıkıh şerhlerinde kendisine yer bulmuştur ve konuların tertibine gösterilen ilgi literatürde canlı kalmaya devam etmiştir.³⁷ Bu eserlerde konuların sıralanışı daha çok şart-meşrût, sebep-müsebbeb, müessir-eser, vesile-maksad, yaygın-nadir, zaman bakımından öncelik, cins-nevi, helal-haram, ehem-mühim, a'lâ-ednâ gibi prensipler çerçevesinde açıklanmıştır.³⁸ Abdülvehhâb İbrahim'e göre Hanefî fıkıh alimlerinin bu konuda buldukları gerekçeler bazen mantığa uygun bazen ise tekellüfe kaçan yorumlardır.³⁹

Nahiv alimleri ise hedefledikleri dile yaklaşım tarzları, hitap ettikleri okurların seviyeleri, eserlerinin kapsamı ve niteliği gibi nedenlerle eserlerindeki konu tertibinde farklı yöntemler takip etmişlerdir. Bazı yazarlar kelime çeşitlerini, bazıları âmil teorisini temel alarak eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerin iç düzeni ve konu sıralaması, aşağıda bahsedeceğimiz genel prensiplere göre belirlenmiştir. Nahiv kitaplarının şerhlerinde bu prensiplere işaret eden bazı açıklamalar bulmak mümkündür. Klasik Arap sözlüklerinin yazarları da ellerindeki malzemeyi tertip ederken farklı yöntemler kullanmışlardır. Bu eserlerde, aranan kelimeye ulaşma kolaylığı temel hedefi oluşturmuştur. Sözcükler sözlüklerde konularına, kâlıplarına, alfabetik sıraya veya ses çıkış sıralarına göre tasnif edilmiştir.⁴⁰

Kâtib Çelebi ilimlerin hangi sıralamayla öğretileceğini anlatırken benzer kavramları kullanır. Ona göre ilimler öncelik ve önem sırasına ve maksada ulaşmada aracı olmasına göre öğretilmelidir. Mesela lafızla ilgili bahisler mana ile ilgili bahislerden önce anlatılmalıdır. Çünkü lafızlar manaya vesiledirler. Bu sebeple dil ilimleri mantıktan önce öğretilmelidir. Bu ikisi fıkıh usulünden, fıkıh usulü de hilafiyat meselelerinden önce verilir. Kâtib Çelebi ilimlerin öğretiminin sıralanışı konusunda farz-ı aynın farz-ı kifayeye takdimi örneğindeki gibi önem sırası, nahiv ilminin mantık ilmene takdimi gibi aracın amaca öncelenmesi, sarfın nahivden önce öğretilmesinde görüldüğü üzere bir ilminin konusunun diğerinin parçası

33 Meydânî, *el-Lübâb*, 1/60.

34 Meydânî, *el-Lübâb*, 1/73.

35 Meydânî, *el-Lübâb*, 1/84.

36 Meydânî, *el-Lübâb*, 1/99.

37 Akgündüz, *Fıkıh Kitaplarının Tertibi*, 117.

38 Akgündüz, *Fıkıh Kitaplarının Tertibi*, 119.

39 Abdülvehhâb İbrahim, *Tertibu'l-mevzû'âti'l-fıkhiyye*, 88-89.

40 İmil Yakûb, *el-Me'âcimu'l-lugaviyyetu'l-'Arabiyye bidâetuhâ ve tetâvuruuhâ*, 28-29.

olması şeklinde parça-bütün ilişkisi gibi prensipleri ön plana çıkarır. Bir ilmin akla dayalı bilimlerin anlaşılması için zihni alıştırıcı bir özelliği olması sebebiyle bu kasıtlar dışında da öne alınması mümkündür. Kudemâdan bazılarının önce matematik öğretmeleri bu sebeptir. Kolayın zora takdimi de başka bir sebeptir. Nahvi sarftan önce ele alanlar bu sebeple yapmışlardır. Belki de bunun sebebi nahve ihtiyacın daha fazla olmasıdır. Bölgenin ihtiyacına göre de bazı ilimlere öncelik verilebilir.⁴¹

2. Sarf Literatürünün Gelişimi ve Emsile

Sarf veya tasrif ilmi “İrâb ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim” şeklinde tanımlanır. Bu ilim kapsamında bir kökten türeyen fiiller ve isimler, bunların çekimleri, çekimler sırasında kelimenin harflerinde meydana gelen değişimler incelenir. Sarf ilmi, Arap dil ilimleri geleneğinin neşet ettiği dönemde nahiv ilmiyle birlikte ‘İlmü’l- ‘Arabîyye adıyla ele alınmış, daha sonra müstakil bir ilim haline gelmiştir. Günümüze ulaşan ilk müstakil sarf eseri olarak Ebû Osman el-Mâzîni’nin (ö. 249/863) *et-Taşrif* isimli kitabı sayılmaktadır. Ancak uzun süre sarf ve nahiv ilmini bir arada ele alan eserler yazılmaya devam etmiştir. Sibeveyh’in (ö. 180/796) *el-Kitâb*’ından başlayarak Müberred’in (ö. 286/900) *el-Muktedab*’ı, İbnü’s-Serrâc’ın (ö. 316/929) *el-Uşûl*’ü, Zemahşeri’nin (ö. 538/1144) *el-Mufaşşal*’ı, İbn Mâlik’in (ö. 672/1274) *Elfiyye*’si gibi eserler nahiv konularının ardından sarf konularını inceleyen çalışmalarıdır. İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) “Nahiv ilmiyle ilgili kitapların hepsinin sonunda tasrif konusunu bulabilirsin” şeklindeki ifadesi de ilk dönemdeki kitapların daha çok her iki ilmi ihtiva ettiğini gösterir.⁴² Bu dönemdeki kitaplarda sarf ilminin içeriği büyük oranda değişmemiştir. Sadece konu tertibinde farklılıklar görülmüştür.

Ebû Osman el-Mâzîni’nin *Kitâbu’t-Taşrif*’inden sonra IV./X. yüzyıldan itibaren sarf ilmine dair müstakil birçok eser yazılmıştır. Bunlar arasında Ebû Ali el-Fârisî’nin (ö. 377/987) *et-Tekmile ‘ale’l-İzâh*’ı sayılabilir. İbn Cinnî’nin *et-Taşrifü’l-mülûki*’si, Abdülkahir el-Cür-cânî’nin (ö. 471/1078-9) *el-Miftâh fi’t-taşrifî*, Ebu’l-Berekât el-Enbârî’nin (ö. 577/1181) *el-Vecîz fi ‘ilmi’t-taşrifî*, İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) *eş-Şâfiye*’si, İbn Uşûr’un (ö. 699/1270) *el-Mumti*’i, İbn Hişâm’ın (ö. 761/1249) *Nüzhetü’t-ţarfı* bu ilme dair kitaplardandır.⁴³

Osmanlı medreselerinde sarf ilmi tedrisinde genelde sırasıyla *Emsile*, *Binâ ’u’l-ef’âl*, *Maşûd*, *İzzî*, *Merâhu’l-ervâh*, *eş-Şâfiye* ve bu kitapların şerhleri okutulmuştur.⁴⁴ Müellifi belli olmayan anonim bir ders kitabı olan *Emsile*, Osmanlı eğitim sisteminde Arapça öğrenmeye başlayan öğrencilerin gramerle ilgili okudukları ilk eserdir. Emsile-i muhtelif adı verilen yirmi dört kalıbın ve çekimlerinin *naşara* fiili örnek alınarak öğretildiği kitabın telif tarihi tam olarak belli değildir. Kitapta verilen Arapça kalıpların altlarında açıklamaları

41 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 23-24.

42 İbn Cinnî, *el-Munşif*, 1/4.

43 Sarf literatürünün gelişimi hakkında bkz. Musa Alak, “Sarf (Tasrif) İlmi”, 170-174.

44 Şükran Fazlıoğlu, “Kevâkib-i Seb’âya Göre Osmanlı Medreselerinde Arap Dili ve Belagati Öğretimi”, 161.

ve Türkçeye çevirileri yazılmıştır. İlk nüshaları IX/XV. yüzyılda görülmeye başlayan kitabın farklı sıyga sayılarına, Türkçe karşılıklara, fiil örneklerine sahip olan nüshaları bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla eser zaman içerisinde birtakım değişimler geçirmiş, muhtevasında ilaveler veya eksiltmeler yapılmış ve günümüzde bilinen son şeklini alması uzun bir süreçte gerçekleşmiştir.⁴⁵

İlk dönem gramer kitapları sarf konularının içeriği konusunda Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ına büyük oranda bağlı kalmıştır. Ancak zamanla konuların tertibinde farklılıklar görülmüştür. İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*'sinde vezinlerin sıralanışında mâzî, muzârî, sıfat-ı müşebbehe, masdar, masdar-ı mîmî, masdar-ı binâ-i merra, ism-i zamân ve ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tasgîr, ism-i mensûb şeklinde bir düzen takip eder.⁴⁶ Ahmed b. Mes'ûd *Merâhu'l-Ervâh*'ta mastardan türeyen dokuz kelimeyi yani mâzî, müstakbel, emir, nehiy, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i âleti sıralar ve kitabındaki konuları bu şekilde tertip eder. Onun burada masdar-ı binâ-i merra ve masdar-ı binâ-i nev'i zikretmemesi onları master kapsamında değerlendirmesine, nefy, cahd-ı mutlak ve cahd-i müstağrağa temas etmemesi ise onların nehye benzemesine bağlanmıştır.⁴⁷

Emsile'nin girişinde emsile-i muhtelif sıygaları şu şekilde sıralanmıştır:⁴⁸

Sıyga İsmi	Misal
Fi'l-i mâzî	نَصَرَ
Fi'l-i muzârî	يُنْضِرُ
Maşdar-ı gayr-i mîmî	نَصْرًا
İsm-i fâ'il	فَهُوَ نَاصِرٌ
İsm-i mef'ûl	وَذَلِكَ مَنْصُورٌ
Caħd-i mutlak	لَمْ يَنْضِرْ
Caħd-i müstağrağ	لَمَّا يَنْضِرْ
Nefy-i hâl	مَا يَنْضِرُ
Nefy-i istiğbâl	لَا يَنْضِرُ
Te'kid-i nefy-i istiğbâl	لَنْ يَنْضِرَ
Emr-i gâ'ib	لَيَنْضِرْ

45 Ali Benli, "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimine Başlangıç Kitabı Emsile'nin Serüveni", 141; Hüseyin Arslan, Ali Tülü, Ahmet Meydan, *Emsile Şerhi*, 13.

46 İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi't-tasrif*, 23-43.

47 Kemalpaşazade, *el-Felâh fi Şerhi'l-Merâh*, 8.

48 *Emsile*, 54-55.

Nehy-i gâ'ib	لَا يَنْصُرُ
Emr-i hâzır	أَنْصُرُ
Nehy-i hâzır	لَا تَنْصُرُ
İsm-i zamân İsm-i mekân Masdar-ı mîmî	مَنْصُرٌ
İsm-i âlet	مِنْصُرٌ
Maşdar-ı binâ-i merra	نَصْرَةٌ
Maşdar-ı binâ-i nev'	نِصْرَةٌ
İsm-i taşğır	نُصَيْرٌ
İsm-i mensüb	نَصْرِيٌّ
Mübâlağa ile ism-i fâ'il	نَصَارٌ
İsm-i tafđil	أَنْصُرُ
Fi'l-i te'accüb-i evvel	مَا أَنْصَرُهُ
Fi'l-i te'accüb-i şânî	أَنْصُرُ بِهِ

Bu sıralamanın kaynağı hakkında net bir bilgi yoktur. Ancak Zencânî (ö. 660/1262), *el-İzzî'de naşara* fiili ile verdiği sülâsî mücerred sâlim fiilin emsile-i muhtelifesini mâzî-muzârî-nefy-i hâl, nefy-i istikbal, cahd-i mutlak, te'kid-i nefy-i istikbâl, emr-i gâib, nehy-i gâib, nehy-i hâzır, emr-i hâzır şeklinde vermiştir.⁴⁹ Bu eserde fiil çekimleriyle ilgili olarak emr-i hâzırın nûn-i te'kid ile çekimi de yer almaktadır.⁵⁰ Fiil çekimleri tamamlandıktan sonra ism-i fâil, ism-i mef'ûl kalıpları verilmiş ardından muzâ'af fiile ve diğer fiil çeşitlerine geçiş yapılmıştır.⁵¹ Fiil çeşitlerinin bu şekildeki çekimleri verildikten sonra sırasıyla ism-i zamân ve ism-i mekân, ism-i âlet, masdar-ı binâ-i merra, masdar-ı binâ-i hey'et kalıpları sıralanmıştır. Sâlim fiilin çekimi için *naşara* fiilinin kullanıldığı muhtasar sarf kitaplarından bir diğeri Necmeddin el-Herevî'nin (ö. ?/?) *el-Hârûniyye fi't-tasrîf* adlı kitabıdır. Eserin 784/1382-1383 yılında istinsah edilmiş bir nüshasında "Faşlu'l-Emşile" başlıklı kısımda *naşara* fiilinin malum ve meçhul mâzisi, muzârîsi, cahd-i mutlakı çekilmiştir.⁵²

49 Teftâzânî, *Şerhu'l-İzzî*, 90-110.

50 Teftâzânî, *Şerhu'l-İzzî*, 133.

51 Teftâzânî, *Şerhu'l-İzzî*, 133.

52 Necmeddin el-Herevî, *el-Hârûniyye fi't-tasrîf*, vr. 15a-15b.

3. Emşile’de Konuların Sıralanışını Belirleyen Temel Prensipler

Yaygın olarak okutulan bir ders kitabı olması sebebiyle *Emşile* üzerine çok sayıda şerh kaleme alınmıştır.⁵³ Bu şerhlerde çekimler ve kelime içerisindeki değişimlerle ilgili illetler, terimlerin anlamlarına ve tanımlarına dair tartışmalar, Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki farklı görüşler ve sıygaların sıralanış sebepleri hakkındaki açıklamalar temel konuları oluşturmaktadır. Genellikle şarihler, şerh ettikleri metindeki sıralamaya itirazda bulunmamakta, bu sıralamayı gerekçelendirmeye çalışmaktadırlar. Bu gerekçelendirmeler çoğunlukla birbiriyle uyumlu olsa da bazen farklılaşabilmektedir.

Biz burada sıygaların buldukları yere dair belirlediğimiz şerhlerde verilen gerekçeleri sıraya göre vermeyecek, bu gerekçeleri temellendirilmesi için kullanılan ana prensipleri belirlemeye çalışacağız:

3.1. Varlık

Anlamların bir dizi içerisinde sıralanışını belirleyen en önemli prensiplerden biri onların varlıkla olan ilişkileridir. Bir şeyin veya eylemin var olduğunu gösteren *vücûdî mânâ*lar, var olmadığını veya gerçekleşmediğini gösteren *‘ademî mânâ*lardan önce gelmelidir. Surûrî’ye göre bunun nedeni vücûdî mânâların *tasavvur*da daha önce var olmaları ve bu sebeple ‘ademî mânâ’lardan üstün olmalarıdır.⁵⁴ Eskicizâde bu noktada *tasavvur* yerine *ta ‘akkul* kelimesini kullanır.⁵⁵ Karsî bu bağlamda vücûdu hayata, ademi ise ölüme benzetir.⁵⁶ Suyûtî, îcâb (olumlu) kullanımın asıl; nefy, nehiy ve istifham gibi kullanımların ise fer‘ olduğu görüşündedir. Çünkü olumlu kullanımda sadece müsned ile müsnedün ileyh var iken, diğerlerinde bunların dışında ilave bir öğeye ihtiyaç duyulur. “El-” eki ile yapılan marifenin, nekrenin fer‘i olması da buna benzemektedir.⁵⁷ İsm-i fâilin ism-i mef‘ûlden önce gelmesi de varlık açısından açıklanmaya çalışılmıştır. Surûrî’ye göre her fiilin fâili olması gerekirken her fiilin mef‘ûlü olması gerekmez. Çünkü fâil fiili var edendir, mef‘ûl ise fiilin üzerinde vaki olduğu şeydir. Var etme (*icâd*), vaki olmadan (*vukû*) varlık bakımından öncedir.⁵⁸

Emşile’de ism-i fâil ve ism-i mef‘ûlün olumsuz bir fiil olan “yokluk” anlamını içeren cahd-i mutlaktan önce gelmeleri varlığı gösteren anlamlara sahip olmaları sebebin bağlanmıştır.⁵⁹

Te’kîd-i nefy-i istikbâl ihbârî, emr-i gâib ise inşâî bir ifadedir. Bu sebeple ondan önce gelmiştir. İhbârî ifadelerin gerçekleşmesi yani varlık düzeyine çıkması malum iken inşâilerde

53 *Emşile* şerhleri ile ilgili olarak bkz. Benli, “Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimine Başlangıç Kitabı”, 136-137.

54 Surûrî, *Şerhu’l-Emşile*, 4b.

55 Hatice Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi’nin Şerhu’l-Emsile Adlı Eseri*, 117.

56 Karsî, *Şerhu’l-Emşile*, 16-17.

57 Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi’n-nahv*, 1:211.

58 Surûrî, *Şerhu’l-Emşile*, 3b; Bahattin Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le’âlî ve Şerhu’l-Emsile Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, 50.

59 Surûrî, *Şerhu’l-Emşile*, 4b.

durum böyle değildir. Yani ihbârî ifadeler vücûdî iken inşâî ifadeler ademîdir.⁶⁰ Leâli de benzer şekilde *mâ enşarahû* kalıbının *ve enşır bihden* önce gelişini birincisinin ihbârî olmasına bağlamaktadır. Ona göre fiillerde ihbâr asıldır.⁶¹

Surûrî göre emr-i gâibin nehy-i gâibden önce gelmesi emirde vücûd, nehyde adem manası olması sebebiyledir.⁶² Karsî'ye göre emr-i gâib rütbe ve şerefte nehy-i gâibden önce gelir. Çünkü yukarıda da söylediğimiz gibi ona göre varlık hayat, adem ise ölüm gibidir.⁶³

Bu noktada Leâli emsile-i muhtelif sıralamasında şöyle bir soru sorulabileceğine temas eder: “*Emsile*'de nehy-i gâib emr-i hâzırdan önce gelmektedir. Halbuki nehy-i gâib ademî, emr-i hâzır ise vücûdî bir anlam taşır. Bu durumda neyh-i gâibin emr-i hâzırdan sonra getirilmesi münasip olmaz mıydı?” Böyle bir soruya Leâli yine varlık prensibinden hareketle şöyle cevap verir: “Evet, nehy-i gâib ademî, emr-i hâzır ise vücûdî mana taşır. Ancak gâib adem boşluğunda bulunur. Adem boşluğunda olan ise mâdûm hükmündedir. Hâzır (muhatap) ise huzurda (yani karşıda) bulunur. Huzurda bulunan ise mevcuddur. Mâdûm bir üstünlüğe sahip olmasa da hâzır olandan tabiati itibariyle varlıkta öne alınmalıdır.”⁶⁴

3.2. Zaman

Emsile'de fiil örneklerinin sıralanışındaki temel kriterlerden biri *zaman* kavramıdır. Klasik gramer kitaplarında geçmiş zaman (*mâzî*), şimdiki zaman (*hâl*) ve gelecek zaman (*istikbâl*) olarak belirlenen üç zamandan daha öncekine delalet eden fiil sıralamada önce gelmelidir. *Emsile* şarihleri tarafından bu eserde mâzî fiilin muzârîden önce gelmesi bu nedene dayandırılır.⁶⁵ Eskicizâde, geçmişin şimdiki zamana önceliğinin zâtî olduğunu, dolayısıyla tabiatı itibariyle mâzî fiilin muzârî fiilden önce gelmesi gerektiğini söyler.⁶⁶ Geçmiş zaman anlamı taşıyan cahd-i mustağrak sıygasının (*lemmâ yenşur*), şimdiki zaman anlamı taşıyan nefy-i hâl sıygasından (*mâ yenşuru*)⁶⁷ ve nefy-i hâl sıygasının nefy-i istikbâl (*lâ yenşuru*) sıygasından⁶⁸ önce gelmesi aynı nedenledir.

3.3. İştikâk

Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi şeklinde tanımlanabilecek istikak, nahiv ekolleri arasında tartışmalı meselelerden

60 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 5a.

61 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 84.

62 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 5b.

63 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 16-17.

64 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 64.

65 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 2b-3a; Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 44; Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 5; Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 59.

66 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 57.

67 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 69; Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 15.

68 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 5a; Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 15; Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 69.

birdir. Basralı dil alimleri türeyen bütün kelimelerin aslının mastar, Kûfeliler ise mâzî fiilin üçüncü tekil şahıs kipi olduğu görüşüne sahiptirler.⁶⁹ *Emşile* şarihleri Basralıların nahve hâkim olan görüşünü kabul etmiş ve buna göre *Emşile*'de mastarın kendisinden türeyen mâzî ve muzârî fiillerin neden ondan önce zikredildiğini tartışmışlardır. Surûrî, bunu fiilin mastarda amel edebilmesiyle açıklamıştır. Sarf ilminde iştikak konusu amel konusundan öncelikli olmasına rağmen, fiillerin mastardan önce söylenmesinde amelin öncelenmesi iki nedene dayanır: Öncelikle kelimeler arasındaki anlam ilişkisi amele bağlı olarak kurulabilir, ikinci olarak da fiillerin amel konusunda asıl oldukları hakkında Kûfeliler ile Basralılar ittifak ettikleri halde, mastarın iştikakta asıl olup olmadığı konusunda görüş ayrılıkları vardır. Ayrıca ancak fiil öne alındığında *Emşile*'deki ifade anlamsal bir bütünlük kazanmaktadır.⁷⁰ Kefevî'ye göre de âmilin mamûlden önce gelmesi tabii bir olgudur, vaz'ın tabii olana uyması için burada da önce fiil getirilmiştir.⁷¹ Karsî ise fiilin mastara sadece rütbe bakımından öncelikli olduğunu söyler.⁷²

İsm-i mensûbun ism-i tafdülden önce söylenmesi, ism-i tafdülin aksine müştak olmamasından kaynaklanır. Müştak olmayan kelime asaleti sebebiyle önce gelmelidir. Ayrıca bazı durumlarda ism-i tafdülin kullanılması için ilave bir kelimeye ihtiyaç vardır. İsm-i mensûbda ise böyle bir gereksinim bulunmaz.⁷³

3.4. Asalet

Asalet, sarf ilminde çeşitli olguları açıklamada başvurulan temel ilkelerden biridir. Ukberî'ye (ö. 616/1219) göre asıl ile kastedilen, bir mana üzerine ilk olarak vaz edilen harflerdir. Fer' ise bu harflerde birtakım değişimlerle fazla manaların meydana gelmesiyle ortaya çıkan yeni lafızlardır.⁷⁴ Nahiv ilminde asıl ile küllî kaideler, kıyasın dayandığı rükün, yaygın kullanım, vakiada karşılığı olmadığı halde teorik olarak tasavvur edilen genel kural, dil kurallarının üzerine kurulduğu temel kastedilmektedir.⁷⁵

Genel bir prensip olarak asıl, sıralamada fer'den önce gelmelidir. Bu prensip dil kitaplarında "Aslın takdimi de asıldır" şeklinde dile getirilmiştir.⁷⁶ Mâzî fiil çekiminin üçüncü şahıs ile başlaması diğer örneklerin temeli olması nedeniyledir.⁷⁷ Dil alimleri kural koydukları konularla ilgili bir kelime veya yapıyı konunun temeli olarak belirlemişler ve buna *aslu'l-bâb* veya *ümmü'l-bâb* adını vererek konuyla ilgili diğer unsurları ondan sonra bina etmişlerdir.

69 Hulusi Kılıç, "İştikak", *DİA*, 23:439.

70 Surûrî, *Şerhu'l-Emşile*, 3a.

71 Kefevî, *Şerhu'l-Emşile*, 63.

72 Karsî, *Şerhu'l-Emşile*, 8.

73 Kefevî, *Şerhu'l-Emşile*, 79.

74 Hasan Hamis el-Melh, *Nazariyyetu'l-asl ve'l-fer' fi'n-nahvi'l-'Arabî*, 20.

75 Melh, *Nazariyyetu'l-asl*, 25-26.

76 Hıdır el-Yezdi, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1:130.

77 Kefevî, *Şerhu'l-Emşile*, 80.

Mesela nevâsîh konusunda *kâne* fiili, nida edatları arasında *yâ* edatı, muzârî fiilin nasbı konusunda *en* edatı, istifham edatları arasında hemze asıl sayılmıştır.⁷⁸ Bu konuları ele aldıkları bahislerde daima aslu'l-bâb olan olguyu önce anlatmışlardır. Seyyid Şerîf el-Cürçânî'ye göre sarf kitaplarında sülâsî fiillerin rubâîlerden, mücerred fiillerin mezîd fiillerden önce anlatılması asıl olmaları sebebiyledir.⁷⁹

Fiil çekimlerinde müzekkerin müennesten önce gelmesi de dilde müzekkerin asıl olmasına bağlanır.⁸⁰ Tekil de sayı bakımından ikil ve çoğulun aslıdır. Çünkü müfred fiilin medlülüdür. İkil ve çoğul ise birden fazladır. Sayı bakımından az olan, çok olandan önce gelmelidir.⁸¹ Suyûtî, müzekkerin asıl müennesin fer'; müfredin asıl, cemi ve tesniyenin fer' olmasını, müzekker ve müfredin anlamına delalet etmek için herhangi bir ek almaya gereksinim duymamasına bağlar. Müennes veya tesniye ve cemi kelimeler ise bu anlamları kazanmak için ek almalıydılar.⁸²

Emsile şarihleri bazen asalet konusunu iştikak konusuyla ilişkilendirirler. Onlar mastarın ism-i fâilden önce gelmesini, ism-i fâilin mâzî ve muzârî fiil vasıtasıyla mastardan türemiş olmasına bağlamışlardır. İsm-i fâilde, fiilde bulunan asaleten amel etme özelliği gibi ilave bir özellik de bulunmadığından kendisinden türediği mastardan sonra gelmesi gerekmiştir.⁸³ Karsî'ye göre mastar, iştikakta asıl olması sebebiyle rütbe bakımından ve anlamca ism-i fâilin bir parçası olarak tabiatı bakımından ism-i fâilden önce gelmelidir. Şeref, zat ve zaman bakımından ise herhangi bir önceliği bulunmaz. Mastar, ism-i fâil gibi kelimeler vaz olarak değil akıl ve kullanıma dayanılarak zamana delalet eder.⁸⁴

Karsî ise ism-i mef'ûlün cahd-ı mutlaka göre asıl olmasından dolayı ondan önce geldiğini, rütbe bakımından önde olduğunu dile getirir.⁸⁵ Leâlî'ye göre bu durum, ismin ifade ve iştikakta fiile asıl olmasına bağlıdır.⁸⁶ Karsî'ye göre ise nefy-i istikbâl, emr-i gâibe göre asıldır ve rütbe bakımından ondan önce gelir.⁸⁷ Leâlî ism-i taşğirin, isimlikte asıl olduğu için ism-i mensûbun önüne geçtiğini ve ism-i mensûbun ise fiile benzeyen isimlerden olduğunu söyler.⁸⁸

Muslihiddin Surûrî'ye göre ism-i fâil malum (etken) çatıdan ism-i mef'ûl ise meçhul (edilgen) çatıdan türer. Malum asıl, meçhul ise fer'dir. Buna uygun olarak *Emsile*'de ism-i

78 Melh, *Nazariyyetu'l-asl*, 98-99.

79 Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Şerhu'l-İzzî*, 9.

80 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 81.

81 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 81.

82 Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-naḥv*, 2/282.

83 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âlî ve Şerhu'l-Emsile*, 50; Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 3a-3b; Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 64.

84 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 9.

85 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 13.

86 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âlî ve Şerhu'l-Emsile*, 54.

87 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 16.

88 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âlî ve Şerhu'l-Emsile*, 79.

fâil, ism-i mef'ûlden önce gelmiştir.⁸⁹ Le'âlî de aynı şeyi söyleyip bu durumun malumun asaletinden kaynaklandığını öne sürmüştür.⁹⁰

Halîl b. Ahmed'in görüşüne göre *len* aslında *lâ* ve *en*'in birleşiminden oluşur. *Lâ* basit iken *len* mürekkeptir. Basit olan yapı mürekkepten önce kullanılır.⁹¹ Benzer bir açıklama ism-i mef'ûlün basit bir ifade iken cahd-ı mutlakın mürekkep olması sebebiyle ondan önce gelmesine dairdir.⁹²

Teftâzânî, zaman-asalet ve iştikak prensipleri arasında ilişki kurmuştur. Ona göre mâzî, muzârînin işaret ettiği şimdiki zamandan ve gelecek zamandan önceki bir zamanı gösterir. Çünkü muzârîye göre asıldır. Bunun sebebi mâzîye harf eklenerek yapılmasıdır. Zâid olan fer' olur, kendisine ilave yapılan ve kendisinden türetilen yapı ise asıldır.⁹³

3.5. Kelimedeki Eklerin Sayısı ve Yeri

Kalıpların sıralanışında gözetilen başka bir prensip onların sahip oldukları harflerin sayısı ve yeri ile alakalıdır. Eğer bir yapı başka bir yapıya ekler ilave edilerek türemişse veya ondan daha fazla eke sahipse ondan sonra gelmelidir. Mesela muzârî fiil, mâzî fiilin başına *e-t-y-n* harflerinden biri ilave edilerek türetilir. Dolayısıyla ondan sonra gelmelidir.⁹⁴

Surûrî'ye göre emr-i gâibin emr-i hâzırdan önce gelmesi bunların aslı olan mâzî fiille ilgilidir. Bilindiği üzere mâzî fiilin gâib sıygasında herhangi bir ek bulunmadığı halde, muhatap sıygasında *-t* eki bulunur. Muzârî çekimindeki sıralama da mâzîye hamledilmiştir. Zâid olan kullanımlar olmayanlardan sonra gelir.⁹⁵ Ayrıca emr-i hâzırda muzârî sıygası değiştirilirken emr-i gâibde muzârî sıygası muhafaza edilmektedir ve emr-i gâib ittifakla mu'rebdir.⁹⁶

Kelimedeki eklerin yeri ile ilgili şöyle bir açıklama yapılmıştır: İsm-i mensûbdaki ziyadenin kelimenin son harfinden sonra, ism-i tasgîrde ise son harften önce olması sebebiyle ism-i mensûb sonraya alınmıştır.⁹⁷

3.6. Anlam

Emşile şarihlerine göre sıygaların sahip oldukları anlam boyutu sıralanışlarını etkileyen faktörler arasındadır. Anlam kesinliği sıralamayı belirleyen unsurlardandır. Kesinlik ifade eden bir fiil kesinlik ifade etmeyenden önce zikredilmelidir. Kefevî, mâzî fiilde bir eylemin

89 Surûrî, *Şerhu'l-Emşile*, 3b.

90 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âlî ve Şerhu'l-Emsile*, 50.

91 Surûrî, *Şerhu'l-Emşile*, 5a-5b.

92 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 117.

93 Teftâzânî, *Şerhu'l-İzzi*, 92.

94 Kefevî, *Şerhu'l-Emşile*, 59.

95 Surûrî, *Şerhu'l-Emşile*, 6a.

96 Surûrî, *Şerhu'l-Emşile*, 6a.

97 Kefevî, *Şerhu'l-Emşile*, 79.

gerçekleştiğine dair (*sübut*) anlamı bulunurken, gelecek zamana delalet eden muzârîde böyle bir anlamın bulunmadığını söyleyerek mâzinin muzârîden önce getirilmesi gerektiğine işaret etmiştir.⁹⁸

Anlamın sıraya etkisini belirleyen bir diğer unsur anlam genişliğidir. Surûrî'ye göre cahd-ı mutlak olan *lem yenşur* ifadesinin cahd-ı müstağrak olan *lemmâ yenşur*'dan önce gelmesi *lem* edatında daha az harf bulunması ve dolayısıyla daha az anlam yüküne sahip olması sebebiyledir. Bir sayısının iki sayısından önce gelmesi gibi az olan şey çok olan şeyden önce gelmelidir.⁹⁹ Kefevî, *lemmâ*'da daha fazla anlam katmanı bulunmasını istiğrâk (süreklilik) ve tevakku (beklenti) anlamı olarak açıklar.¹⁰⁰ "Lafızdaki ziyadenin mananın da genişlemesine yol açacağı" nahiv alimleri tarafından dile getirilen genel kurallardandır.¹⁰¹ Leâli'ye göre masdar-ı binâ-i merrâ'nın masdar-ı binâ-i nev'den önce gelmesi de bu sebebe bağlıdır. Masdar-ı binâ-i merrâda yani "bir kere yardım etmek" ifadesinde tek bir anlam varken "bir çeşit yardım etmek" manasındaki masdar-ı binâ-i nev'de ise zaten sayı manasını içinde barındırması sebebiyle daha fazla anlam vardır. Vahdet kesretten önce gelir.¹⁰² Surûrî'ye göre nefy-i istikbâl yani *lâ yenşuru* (yardım etmeyecek) sıygası sadece gelecek zamanı olumsuzlandığını bildirirken, te'kid-i nefy-i istikbâlde yani *len yenşura* (elbette yardım etmeyecek) sıygasında bunun yanında bir de vurgu anlamı vardır. Yani te'kid-i nefy-i istikbâl sıygası birden fazla anlama sahiptir. Bir tane olan anlam, birden fazla olandan önce gelir.¹⁰³

Emsile şarihlerinin anlama ilgili ortaya koydukları bir diğer prensip *mutlak* (*kayıtlanmamış*) *manaların mukayyed* (*kayıtlanmış*) *olanlardan önce getirilmesidir*. Karsî cahd-ı mutlak yani *lem yenşur* (*yardım etmedi*) ifadesinin mutlak, cahd-i müstağrak yani *lemmâ yenşur* (*henüz yardım etmedi*) ifadesinin ise mukayyed olduğunu ve mutlakın mukayyedden rütbe bakımından önde olduğunu söyler.¹⁰⁴ Ayrıca nefy-i istikbâlin mutlak, te'kid-i nefy-i istikbâlin ise mukayyed olduğunu söyleyerek mutlakın rütbe ve tabiat bakımından mukayyedden önce gelmesi gerektiğine işaret eder.¹⁰⁵ Leâli de "mutlak mukayyede takdim olunur" demektedir.¹⁰⁶

Anlam bakımından benzer yapılar sıralamada birbirini takip etmelidirler. Mesela fâil fiilin ayrılmaz bir parçası gibidir ve onu takip etmelidir. Mef'ûl de ona uyar. Ayrıca ism-i fâil, cümlede gerçekten fâil konumunda bulunur. İsm-i zamân, ism-i mekân, ism-i âlet ise böyle olmadıkları için *Emsile*'deki sıralamada ism-i mef'ûlden hemen sonra gelmemişlerdir.¹⁰⁷

98 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 59.

99 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 4b.

100 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 68.

101 İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyin vücûh şevâzî'l-kirâât*, 2:210; Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil*, 1:26.

102 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile*, 77.

103 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 5a-5b.

104 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 14.

105 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 15.

106 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile*, 58.

107 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 4b. Leâli, *Şerhu'l-Emsile*, 51.

İsm-i mef'ûlün cahd-i mutlakdan önce gelmesi olumlu olması ve bu açıdan ism-i fâile uygun düşmesi sebebiyledir.¹⁰⁸ Nehy-i gâibin emr-i hâzırden önce gelmesi emr-i gâible aralarında bir anlam münasebeti bulunmasındandır.¹⁰⁹

3.7. Amel

Konuların sıralanışıyla ilgili prensiplerden bir diğeri amel/i'râb ile ilgilidir. Cümle içerisinde olduğu gibi konu sıralanışında da âmil, mamûlden önce gelmelidir. Bu kabul, etki sahibi olan bir yapının etkilenenden önce gelmesi anlayışına dayanır. Yukarıda işaret edildiği üzere mastarın iştikakta asıl olmasına rağmen mâzî ve muzârî fiillerden sonra getirilmesi, fiillerin daima amel edip mastarın bu şekilde amel etmemesine bağlanmıştır. Aslında bu konu *Emsile*'nin başındaki *yenşuru-naşran* ifadesinin terkip sayılmasından kaynaklanmaktadır. *Naşran* mastarının mansûb olması da *yenşuru* fiilinin onun üzerinde amel etmesi sebebiyledir. Kefevî'ye göre âmilin mamûlden önce gelmesi tabii bir olgudur, vaz'ın tabii olana uyması için burada da önce fiil getirilmiştir.¹¹⁰ Eskicizâde misaller arasındaki anlam ilişkisine riayet edilmesinin önemli olduğunu bunun da ancak amel ile gerçekleşeceğini söylemiştir.¹¹¹ Nehy-i hâzır'ın masdar-ı mîmî'den önce gelmesi fiilin amelde asıl olması; masdar-ı mîmî'nin ism-i âletten önce gelmesi de muzârî fiilden müştak olması ve ondaki mim'in muzârîlik harfi yerine geçmesi sebebiyledir.¹¹²

Âmiller arasında da bir sıralama yapılmış ve lafzî olan âmilin manevî olandan önce gelmesi gerektiği kabul edilmiştir. Bu kapsamda *emsile-i muhtelifede cahd-ı müstağrakın nefyü'l-hâlden önce gelmesi cahd'daki âmilin lafzî, nefyü'l-hâldeki âmilin ise manevî olmasına bağlanmıştır.*¹¹³ Ancak manevî âmil ile merfû olan *yenşuru* gibi bir muzârî fiilin başına lafzî âmil almış cahd-i mutlak sıygasından önce geldiği de vakidir. Bu ve benzeri durumlar başka inceleme sebeplerine dayandırılmıştır.

3.8. Kullanım Sıklığı

Şerhlerin genelinde kullanım sıklığına sahip olan yapılar, nadir olan yapılardan önce verilmesi gerektiğine işaret etmiştir. İsm-i fâilin ism-i mef'ûlden önce gelmesi ondan daha sık kullanılmasına bağlanmıştır.¹¹⁴ Mimli masdar'ın ism-i âletten önce gelmesi, daha çok kullanılması ve bütün fiillerden gelebilmesi sebebiyledir.¹¹⁵ Kefevî'ye göre ism-i âletin masdar-ı

108 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 117.

109 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 143.

110 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 63.

111 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 73.

112 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âlî ve Şerhu'l-Emsile*, 67.

113 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 130.

114 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 112.

115 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 73. Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 18.

binâ-i merrâdan önce gelmesi daha çok kullanılması sebebiyledir.¹¹⁶ Masdar-ı binâ-i merrâ'nın masdar-ı binâ-i nev'den önce söylenmesini Karsî aynı nedene bağlar.¹¹⁷

Kefevî'ye göre ism-i taşîr kesret-i istimâlinde dolayı ism-i mensûbdan önce zikredilmiştir.¹¹⁸ Karsî de bu konuyla ilgili olarak kesret-i istimâle işaret etmiş yahut öne geçmenin ittifâkî (rastlantısal) olabileceğini ve bir vecih aranmayabileceğini ifade etmiştir.¹¹⁹ Kefevî'ye göre taaccübün sonda gelmesi daha az kullanılması sebebiyledir. Fiil-i taaccüb-i evvel (*mâ enşarahu*) kalıbının, fiil-i taaccüb-i sâni yani (*enşır bih*) kalıbından önce gelmesi de aynı sebebe bağlıdır.¹²⁰

3.9. Dile Kolay Gelmesi

Leâlî'ye göre sarf ilminde sözcüklerde ulaşılmaya çalışılan özellik hafifliktir.¹²¹ Kelimelerin telaffuzunda kolaylık sağlanması için harflerde hazif, kalb, ibdâl, idğâm gibi yollara başvurulur. Dile kolay gelen bir ifadenin daha zor olana göre önce gelmesi asıldır. Emsile-i muhtelifede mimli masdar'ın ism-i âletten önce gelmesi, daha hafif oluşundandır. Çünkü mimli mastardaki mim fethalı iken ism-i âletteki mîm kesralıdır. Fetha kesradan daha hafif bir harftir.¹²² Masdar-ı binâ-i merrâ'nın yani *naşraten* sıygasının masdar-ı binâ-i nev'den yani *nişraten* sıygasından önce söylenmesi de aynı sebebe bağlanmıştır.¹²³

3.10. Sebep-Sonuç

Bir şeyin sebebi sonucundan önce gelmelidir. Surûrî'ye göre *Emsile*'de ism-i fâil ve ism-i mef'ûlün fiilden sonra gelmesinin nedeni onun fâilin fâil ve mef'ûlün ise mef'ûl olmasını gerektirmesidir.¹²⁴ Aslında bu durum bir lafzın diğeri üzerinde amel etmesi açısından değerlendirilebilir.

3.11. Dilbilgisel Değer

Bir kelimenin cümle içindeki değerinin diğerdinden yüksek olması onun sıralamada önce gelmesini gerektirir. Mesela Kefevî'ye göre "Fâil cümlenin temel öğelerinden (*umde*) iken, mef'ûl tâli bir öğe (*fağla*)" olduğundan, *emsile*-i muhtelifedeki sıralamada ism-i fâilin ism-i mef'ûlden önce geldiğini söylemiştir.¹²⁵ Leâlî, ism-i tafdülin fâilden yapıp mef'ûlden yapıp

116 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 73.

117 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 20.

118 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 76.

119 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 21.

120 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 80. Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 9b.

121 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâlî ve Şerhu'l-Emsile*, 77.

122 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 73.

123 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 74.

124 Surûrî, *Şerhu'l-Emsile*, 4b.

125 Kefevî, *Şerhu'l-Emsile*, 66.

mamasını fâilin umde mef'ûlün ise fadla olmasına bağlar.¹²⁶ Le'âlî'ye göre ism-i tafdülin fiil-i taaccübden önce zikredilmesinin sebebi isim olmasıdır. Çünkü isimler fiile ihtiyaç duymadan bir cümle oluşturabilirken fiiller tek başlarına bir cümle oluşturamazlar.¹²⁷

3.12. Konularının Muhtevası ve Kapsamı

Konular kapsamları açısından da birbirlerini takip edebilirler. İsm-i mensubun mübâlağa-i ism-i fâilden önce söylenmesi konularının çokluğu bakımından ism-i tasgîre benzemesi sebebiyledir.¹²⁸ Buna benzer başka bir takdim örneğine Seyyid Şerîf Cürçânî *Şerhu'l- 'İzzî*'de işaret eder. Ona göre kelimeler isim-fiil ve harf olarak üç kısımdır. İsim fiil ve harfe göre asıldır. Sarf kitaplarında fiil ile başlanması, fiile dair konuların isim konularına göre daha geniş olması sebebiyledir. Konusu daha fazla olan başlıklar, daha az olanların önüne alınmalıdır.¹²⁹ İbnü'l-Hâcib'in isim kalıplarını önce vermesi ise ismin asıl olmasına ve aslın takdimini gerektiren görmesine bağlanmıştır.¹³⁰

3.13. Dinî Konum

Eskicizâde emsile-i muhtelifede emrin nehiyden önce gelmesinin sebepleri arasında mükellefin Allah'a kulluk görevinin icabı olarak muhatap olduğu ilk talebin ilâhî emir olmasını sayar. Kelâm-ı ezelinin varlıklara taalluk ettiği ilk mertebesi *kün fe-yekûn* ifadesiyle gerçekleşen emirdir.¹³¹

3.14. Yazım Özellikleri

Eskicizâde masdar-ı mîmî'nin ism-i âletten önce gelmesinin sebepleri arasında fethanın satırın üstüne, kesranın ise altına yazılmasını zikreder. Ona göre üste yazılan harekeye sahip olan harf alta yazılana sahip olandan önce gelmelidir.¹³²

Sonuç

İslamî ilimlerin fıkıh, hadis vb. alanında olduğu gibi dil ilimlerinde de muhtasar metinler üzerine yazılmış şerhler, bu metinlerin iç sistemlerine ve konu sıralamalarına dair birtakım açıklamalar içermektedir. Bu açıklama veya başka bir deyişle gerekçelendirmeler öncelikle felsefe ve kelam literatüründe konu edilen tekaddüm/öncelik meselesi bağlamında

126 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âlî ve Şerhu'l-Emsile*, 85.

127 Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âlî ve Şerhu'l-Emsile*, 84.

128 Karsî, *Şerhu'l-Emsile*, 24.

129 Cürçânî, *Şerhu'l- 'İzzî*, 9.

130 Yezdi, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/130.

131 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 137.

132 Derebaşı, *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*, 170.

varlıkla irtibatlandırılarak değerlendirilmiş ve bir şeyin diğer şeyi öncelemesi illiyet, zat, zaman, üstünlük ve rütbe şeklinde beş temel esasa dayandırılmıştır. Bu ilkeler bir zemin oluşturmakla beraber şerh edilen metnin konusuna ve alanına göre farklı dönemlerde farklı alimler tarafından birbirinden ayrı gerekçeler öne sürülmüştür. Burada Osmanlı eğitim sisteminde Arapça öğrenmeye başlama kitabı sayılan *Emsile*'nin şerhleri üzerinden eser telifinde konu takdim-tehirini belirleyen prensipler belirlenmeye çalışılmış ve on dört temel ilke tespit edilmiştir. Bu ilkeler şunlardır:

1. Varlığı gösteren yapılar, yokluğu gösteren yapılardan önce verilir.
2. Zaman olarak eskiyi gösteren yapılar, sonrayı gösteren yapılardan önce zikredilir.
3. Türemede temeli oluşturan yapılar, kendilerinden türeyen yapılardan önce söylenir.
4. Kural ve şekil bakımından asıl olan yapılar, fer' olanlara takdim edilir.
5. Daha az harfe sahip olan yapılar, daha çok olanlara öncelenir.
6. Daha dar anlama sahip olan yapılar, kendilerinden daha geniş anlama sahip olanlardan önce getirilir.
7. Âmil olan yapılar, mamûl olanlardan önce zikredilir.
8. Sık kullanılan yapılar, nadir kullanılanlardan önce verilir.
9. Dile kolay gelen yapılar, zor gelenlerden önce getirilir.
10. Sebepler sonuçlardan önce zikredilir.
11. Dilbilgisel olarak daha yüksek değere sahip olan yapılar (*umde*), böyle olmayanlardan (*fazla*) önce verilir.
12. Konu bakımından daha geniş kapsama sahip olan yapılar, böyle olmayanlardan önce alınır.
13. Dinî olarak ilâhî hitabın geliş sırasına uygun olan yapılar öne alınır.
14. Satırın üstüne yazılan bir harfe sahip olan bir yapı alta yazılan harekeye sahip olandan önce söylenir.

Emsile şarihlerinin bir konunun öne alınma sebebiyle ilgili olarak yukarıda sayılan ilkelerden farklı gerekçeleri kullanabildikleri de görülebilir. Bazen de bir konuyla ilgili birden fazla gerekçe sunmaktadırlar. Bunlardan bir kısmı varlık, zaman, kapsam, din gibi dil dışı unsurlarla ilgili, bir kısmı ise türeme, kullanım yaygınlığı, telaffuz kolaylığı, âmil teorisi, dil yapısı gibi dil ile ilgilidir. Kanaatimizce bu prensipler genel olarak telif geleneğimizle ilgili ipuçları vermekte, konu tertibi bakımından dil öğretimi materyallerinin hazırlanmasında günümüzde de yararlanılabilecek düşünceler sunmaktadır.

Kaynakça

- Abak, Bahattin. "Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Le'âli ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)". Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi, Erzincan, 2018.
- Abdülvehhâb İbrahim. *Tertîbu'l-mevzû'âti'l-fıkhîyye ve munâsebâtuhu fi'l-mezâhibi'l-erba'a*. Mekke: Matbuât Câmi'ati Ümmi'l-Kurâ, 1988.
- Akgündüz, Said Nuri. *Fıkıh Kitaplarının Tertibi Hanefi Fıkıh Şerhlerinde Ana Başlıklar Arası Münasebet*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Alak, Musa. "Sarf (Tasrîf) İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler* içinde, ed. İsmail Güler, 111-213. İstanbul: İSAM Yayıncılık, 2015.
- Arslan, Hüseyin, Tülü, Ali ve Meydan, Ahmet. *Emsile Şerhi*. İstanbul: İSAR Yayınları, 2023.
- Benli, Ali. "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimine Başlangıç Kitabı Emsile'nin Serüveni", *Osmanlı'da Dil ve Edebiyat* içinde, ed. Bayram Ali Kaya, Fatma Betül Aydın, 124-143. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf* (nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâti). I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Derebaşı, Hatice. *Edirneli Eस्कicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Emsile*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası, 1326.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Muhteseb fi tebyîn vücûh şevâzî'l-kırââ* (thk. Ali en-Necdi Nâsîf, Abdülfettah Şelebi). el-Meclisü'l-A'lâ liş-şu'ûni'l-İslamiyye: Kahire 1994.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Munsif Şerhu't-Tasrif* (nşr. İbrahim Mustafa, Abdullah Emin). I-II, Kahire: Vizâratu'l-Ma'ârifî'l-Umûmiyye, t.y.
- İbnü'l-Hâcib. Cemâleddin b. Osman, *eş-Şâfiye fi't-tasrif* (nşr. Hasan Ahmed Osman). Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye: 1995.
- İci, 'Adudüddîn. *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-keâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, t.y.
- Gelenbevi, İsmail b. Mustafa. *Risâletü't-tekkaddüm*, Konya Yazma Eserler Ktp. Bölge Yazma Eserler, no: 9536; vv. 30a-30b.
- Fazhoğlu, Şükran. "Kevâkib-i Seb'âya Göre Osmanlı Medreselerinde Arap Dili ve Belagati Öğretimi". *Osmanlı'da Dil ve Edebiyat* içinde, ed. Bayram Ali Kaya, Fatma Betül Aydın. 153-166. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- Filibeli Ahmed Halil Fevzî. *Hâşiye-i Cedide*. I-II, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286.
- Herevî, Necmeddîn. *el-Hârûniyye fi't-tasrif*. Süleymaniye Ktp. Laleli, no: 3061.
- Karsî, Davud b. Muhammed. *Şerhu'l-Emsile*. İstanbul, 1272.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (tsh. M.[ehmet] Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge). I-IV, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1972.
- Kefevî, Muhammed b. Hâc Hamîd. *Şerhu'l-Emsile*. İstanbul, 1257.
- Kemalpaşazade, Şemseddin Ahmed, *el-Felâh fi Şerhi'l-Merâh*. İstanbul: Matbaa-i Âmire: 1289.
- Kılıç, Hulusi. "İştikâk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 23: 439.
- Melh, Hasan Hamîs. *Nazariyyetu'l-asl ve'l-fer' fi'n-nahvi'l-'Arabi*. Amman: Dâru's-Şurûk, 2001.
- Meydânî, Abdülganî el-Guneymî. *el-Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb* (nşr. Saîd Bekdâş). Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2014.
- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (Yayına hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi). I-VI, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

- Nebhân, Kemal Arafât. *'Abkariyyetü't-te'lifî'l-'Arabî: 'Alâkâtu'n-nusûs ve'l-ittisâli'l-'ilmî*. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf veş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015.
- Surûrî, Muslihiddîn Mustafa. *Şerhu'l-Emsile*, Edirne: Selimiye Ktp. Selimiye Yazmalar, 145.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Süheyli, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman, *Netâ'icü'l-fikr fi'n-nahv* (nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-i Türki* (nşr. Ahmed Cevdet). İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317.
- Teftâzânî, Sadeddîn b. Mes'ûd. *Şerhu'l-'İzzî* (nşr. Muhammed Câsim el-Muhammed). Dâru'l-Minhâc: Beyrut 2011.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. I-II, Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.
- Meydâni, Abdülganî. *el-Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb* (nşr. Saîd Bekdâş). Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2014.
- Ya'kûb, İmîl. *el-Me'âcimu'l-lugaviyyetu'l-'Arabiyye bidâ'etuhâ ve te'tavvuruhâ*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1985.
- Yezdî, Hıdır. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib* (nşr. Hasan Ahmed el-Osman). I-II, Beyrut: Müessesetu'r-Reyyân 2008.
- Yemenî, Yahya b. Hamza. *et-Tirâzu'l-mutazammun li-esrâri'l-belâgati ve 'ulûmi hakâ'iki'l-i'câz*. Kahire: Matbaatu'l-Muktataf, 1332.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşli, Cemal Hamdî ez-Zehabî, İbrahim Abdullah el-Kürdî). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.